

נואמים יוונים בארץ-ישראל

יוסף גייגר

הנואמים ואמנות הנאום עמדו במרכזו של הרנסנס התרבותי, שהתחולל בעולם היווני מן המחצית השנייה של המאה הראשונה ועד למחצית הראשונה של המאה השלישית לספירה. רנסנס זה מכונה, בעקבות פילוסטרטוס, המתעד של התנועה והביוגרף של ראשיה,¹ בשם 'סופיסטיקה שנייה'. הסופיסטיקה השנייה עומדת בשתי רגליה על קרקע האטיציזם, היינו האידיאליזציה של העבר הקלאסי, האתונאי, ובראש וראשונה של שפתו ושל סגנונו של עבר זה. עיקרה של הסופיסטיקה השנייה מרכזיותם של אמנות הנאום ושל הנאום האמנותי — נאום לשם נאום, אמנות לשם אמנות, נאום כחלק מחיי הרוח ולא עוד, כבעבר הקלאסי, נאום אשר מילא תפקיד מרכזי בחיים המדיניים. נושאי נס תנועה זאת היו הנואמים המקצועיים, הסופיסטים, שרבים מהם היו צאצאי המשפחות המיוחסות שבערים היווניות, אשר צברו עושר והשפעה, אך בראש וראשונה כבוד ותהילה בשל אמנותם. על-פי תיאורו של פילוסטרטוס, מרכזי הסופיסטים הגדולים היו ערי אסיה הקטנה, ומעל כולן סמירנה ואפסוס, ואתונה בארץ-האם היוונית. ברם, בעזרת סקירת כל המקורות העומדים לרשותנו, הן האפיגרפיים והן הספרותיים, ניתן ללקט יותר ממה שמביא פילוסטרטוס, ולצייר תמונה נאמנה יותר של חיי הרוח היווניים בקיסרות הרומית.² דומה, שהצורך לשרטט את קווי התפתחות התרבות היוונית בארץ-ישראל ברור לכול. עריה היווניות של הארץ, על חברתן ותרבותן, היו חלק עיקרי מנופה — במידה לא-פחותה מן היישוב

* מאמר זה מבוסס על הרצאה שנשאתי בכנס הכ"א של האגודה לקידום הלימודים הקלאסיים ביום כ"ה באייר תשנ"ב (29 במאי 1992) באוניברסיטה העברית בירושלים; שיניתי מעט את הנוסח, והוספתי הערות. הקיצורים הבאים ישמשו במאמר:

PIR = E. Groag & A. Stein, *Prosopographia Imperii Romani Saec. I. II. III.*, Berlin-Leipzig 1933²

PLRE, I = A.H.M. Jones, J.R. Martindale & J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire, I; A.D. 260-395*, Cambridge 1971

PLRE, II = J.R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire, II: A.D. 395-527*, Cambridge 1980

Suda = A.S. Adler, *Suidae Lexicon*, Leipzig 1935-1971

Philostratus and Eunapius, *The Lives of the Sophists* (English translation by W.C. Wright) 1 (LCL), London & New York 1922

2 דחיפה חשובה למחקר המודרני נתן ספרו של באוארסוק, ראה: G.W. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford 1969

E.L. Bowie, 'The Importance of Sophists', *YCS*, 27 (1982), pp. 29 ff.

G. Anderson, 'The Second Sophistic: Some Problems of Perspective', D.A. Russell (ed.), *Antonine Literature*, Oxford 1990, pp. 91 ff. ושם ביבליוגרפיה עדכנית.

היהודי — באלף השנים שבין כיבושה על-ידי אלכסנדר מוקדון לכיבוש המוסלמי. ראויות הן, וראויה תרבותן, שתילמדנה בזכות עצמן — ואם אנב כך נלמד דבר-מה על העולם הסובב, אשר שימש רקע לחז"ל, הרי זה משובח. מחקר הסופיסטיקה השנייה בארץ-ישראל יכולים לנו ללמוד דבר, שלא עלה בידנו בדרכים אחרות: בה בשעה, שכלפי רשימות אנשי רוח יוונים ארצישראלים, שניסיתי לערוך בהזדמנויות קודמות,³ ניתן היה לטעון, שאינן מלמדות אלא על עצמן, היינו על שיכבה דקה, אם גם מרשימה ופורייה, של עלית חברתית-תרבותית, אשר ייתכן שלא נתמכה כ-אם על-ידי תשתית מיוונת למחצה או לרביע, הרי שבסופיסטיקה השנייה המצב שונה. כפי שאנו יודעים יפה, הסופיסטים זקוקים היו לקהל שומעים, וללא קהל — ויש להוסיף, אף תלמידים — לא היו יכולים לפעול ולמלא את ייעודם. אשר על כן, אם יעלה בידנו להוכיח את קיומה של תופעת הסופיסטיקה השנייה בארץ-ישראל, נצייר ממילא לא רק את עומק חדירת תרבות יוון בקרקע הארץ, כ-אם גם את רוחב השכבות שאליהן הגיעה.

כאמור, על-פי פילוסטרטוס, תופעת הסופיסטיקה השנייה עיקרה ומרכזה באסיה הקטנה ובארץ-האם היוונית, והשפעתה עמוקה פחות בפרובינציות דוברות היוונית האחרות של האימפריה.⁴ עוד אחזור לעניין זה, אך בינתיים ניתן להתחיל בחקירת הסופיסטיקה השנייה בארץ-ישראל אף בנקודה זאת. כידוע, הסופיסטים נדדו וסבבו הרבה בערים היווניות, והפגינו את הווירטואוזיות שלהם בכל עיר, שהיה בה קהל שומעים מתאים ושכר נאה, עד אשר הנסיעות המרובות ממקום למקום היו למאפיין חשוב של הסופיסטים. כלום הגיעו מורי הסופיסטיקה הגדולים אף לארץ? ידיעה אחת, מקרית למדי, מלמדת אותנו על ביקור כזה — ולא של סתם סופיסט, כ-אם של הדמות הספרותית החשובה והבולטת ביותר, אולי, של התקופה, אייליוס אריסטידס. בנאום ה-36, המצרי, אומר הוא כך: 'בעצמי שמעתי בסקיתופוליס שבפלסטינה-סוריה, שבמקום הנושא את פירות התמר המפורסמים ואת המיץ [ר"ל, של האפרסמון], ישנו אגם אשר מראה, כל אימת שהנילוס עולה. וזה היה דבר מארחי' וכו'.⁵ ביקורו של אייליוס אריסטידס בארץ קשור, ככל הנראה, במסעו למצרים בשנים 141-142, אם ברדתו מצרימה אם בשוכו ממנה. קשה לעלות על הדעת, שביקורו של נואם דגול זה בסקיתופוליס — ואולי בערים אחרות בארץ — לא היה כרוך בהצגת זיקוקי דינור סופיסטיים: שרידיה החומרניים המרשימים של בית-שאן, ההולכים ומתגלים עתה לנגד עינינו, ודאי יכלו לספק תפאורה נאה להצגה כזאת. שאלה מעניינת היא זאת הנוגעת למארחיו של הנואם: לרוע המזל, ושלא כמו, למשל, לגבי גדרה ואשקלון, כמעט שלא נותרו בידנו עדויות על חכמי בית-שאן היוונים. אחד המעטים, הידועים לנו, הוא בן הזמן

3 י"ג גייגר, 'אתונה דסוריה: על אנשי-רוח יוונים בגדרה', קתדרה, 35 (ניסן תשמ"ה), עמ' 3-16; הנ"ל, 'אנשי רוח יוונים מאשקלון', קתדרה, 60 (תמוז תשמ"א), עמ' 5-16; הנ"ל, 'פטריוטיזם מקומי בערי ארץ-ישראל היווניות', א' כשר, ג' פוקס וא' רפפורט (עורכים), יוון ורומא בארץ-ישראל, ירושלים 1989, עמ' 261-269, ושם נסיון תיאור של מרכיב אחד של התרבות היוונית בארץ-ישראל.

4 בעניין זה, כמו בעניינים רבים אחרים, באורוסק (לעיל, הערה 2), מסתמך על פילוסטרטוס למעלה מן הנחוץ; תיקון התמונה לגבי מצרים ראה: B. Baldwin, 'Continuity and Change: The Practical Genius of Early Byzantine Civilization', R.L. Hohlfelder (ed.), *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era (East European Monographs, 120)*, Boulder 1982, p. 22

5 הטקסט, עם מבוא, תרגום אנגלי ופירושו, ראה: M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, II, Jerusalem 1980, pp. 217 ff.

הסופיסט מלוויס
דמיאנוס מאַפּסוס
שבאסיה הקטנה

פסל של סופיסט
מאפרודיסיאס שבאסיה
הקטנה (מאה
רביעית-חמישית
לספירה)

הזה ממש: מידיעה בודדת אצל היירונימוס אנו למדים,⁶ שבסילידס מסקיתופוליס היה ממוריו של הקיסר מרקוס אורליוס. ידיעה זו ממחישה לפנינו את החוגים ואת הסביבה התרבותית, שעמם ודאי נמנו מארחיו של אייליוס אריסטידס.

ייתכן שאייליוס אריסטידס לא היה הסופיסט המפורסם היחיד, אשר על ביקורו השתמרה בידינו עדות. אברהם וסרשטיין טען, שהמעשה הידוע ברבן גמליאל ובפרוקלוס בן פלוספוס במרחץ של אפרודיטי בעכו מספר ברבן גמליאל בנו של רבי ובבן דורו, הסופיסט פרוקלוס איש נאוקרטיס.⁷ אם כי יש קושי מסוים בפירוש זה — שכן אין זה הפשט, שרבן גמליאל סתם הוא בנו של רבי ואיננו רבן גמליאל דיבנה — יש בידינו עדויות נסיבתיות, אשר עשויות לתמוך את דעתו של וסרשטיין. פרוקלוס איש נאוקרטיס מחשובי הסופיסטים היה, וממוריו של פילוסטרטוס בעל 'חיי

50

⁶ Hieronymus, *Chronicon*, a. Abr. 2163, *PL Migne*, Paris 1846, XXVII, p. 263 H.v. וְהוּוּה גַם: Arnim, 'Basilides' (no. 8), *RE*, III, p. 46

⁷ משנה, עבודה זרה ג ד. וראה: א' וסרשטיין, 'רבן גמליאל ופרוקלוס איש נאוקראטיס', ציון, מה (תש"ס), עמ' 267-257.

הסופיסטים' היה; ⁸ מורו. שלו היה הדריינוס מצור, שעליו אדבר מייד. מן הראוי להזכיר כאן אף כי בתקופה זאת היתה נאוקרטיס בין מרכזי הסופיסטיקה החשובים: ידועים לנו חמישה נואמים בעלי שם שהיו פעילים בה בימי קומודוס.⁹ עכו בעלת התרבות היוונית היתה בוודאי אכסניה נאה לסופיסט המפורסם: עיר זו הוציאה מתוכה במחצית הראשונה של ימי חייו של פרוקלוס את פלוויוס בואתוס, אשר הגיע לדרגה הקונסולרית, וככל שידוע לנו, היה היחיד בדרגה זאת בין בני ארץ-ישראל. פלוויוס בואתוס, שמוזכר הרבה בכתבי גלנוס, ורק בהם, התעניין בתורת הרפואה ובפילוסופיה הפריפטטית. נראה, שהיה בעל עניין אף בסופיסטיקה: ידיעה אחת מספרת לנו, שהדריינוס מצור בשהותו ברומא התגורר אצלו.¹⁰ יהיה זה קצת מרחיק לכת, אך לא בלתי מתקבל על הדעת, לכרוך את ביקורו של תלמידו של הדריינוס מצור בעכו בקשריו של המורה עם החשוב בבניה של העיר.¹¹

מסעות כאלה של הסופיסטים, המובנים על רקעו של השלום הרומי, הם ממאפייניה של התנועה, וכמובן מתלווים אליהם, מן העבר השני, מסעות תלמידים, שגלו למקום תורה. לא יפתיע אותנו אפוא, שפילוסטרטוס מונה ¹² בין תלמידי סקופליינוס, שבאו מכל ארצות המזרח, גם בני פניקיה: כפי שנראה בהמשך, שימוש הלשון של פילוסטרטוס כולל את ארץ-ישראל במונח זה. כפי שכבר נרמז, ארץ-ישראל לא היתה תלויה בסופיסטים מן החוץ: שניים מגדולי הסופיסטים, הנזכרים אצל פילוסטרטוס, היו מבני הארץ או מסביבתה הקרובה. הדריינוס מצור, כאמור מורו של פרוקלוס איש נאוקרטיס, שביקר בעכו, וידידו של פלוויוס בואתוס מעכו, וכמו זה האחרון מיודעו של גלנוס, תופס מקום של כבוד בחיבורו של פילוסטרטוס.¹³ בהיותו מחשובי הסופיסטים במחצית השנייה של המאה השנייה הוא לימד באפסוס, אחד מן המרכזים העיקריים של הסופיסטיקה השנייה, ונתמנה לקתדרה לרטוריקה באתונה,¹⁴ אך לא לזמן רב: כעבור כשנתיים, כנראה, הוזמן לכהן ב'קתדרה העליונה', היינו זו שברומא. הוא היה מקורב לחתנו של מרקוס אורליוס, וזכה לפריוילגיות חשובות מידי ומיד בנו: לשחרור ממסים בימי מרקוס ולמינוי, על ערש דווי, בידי קומודוס למישרת המזכיר היווני, *ab epistulis Graecis*.¹⁴ * לא ידוע לנו דבר על חינוכו של הדריינוס או על פעילותו בצור או בסביבתה, אולם פילוסטרטוס מספר לנו אנקדוטה נאה, שהיא ממין עניינינו. כאשר נבחר הדריינוס לקתדרה שבאתונה, פתח את נאומו הראשון במלים: *palin ek Phoinikes grammata*.¹⁵ כסופיסטים אחרים, גם הדריינוס לא מיעט בערך

8 פילוסטרטוס (לעיל, הערה 1), ב, פרק כא, סוף עמ' 602, 604.

9 באוארטוק (לעיל, הערה 2), עמ' 20.

10 על פלוויוס בואתוס ראה: *PIR, F, 229*.

11 מובן מאליו, שסופיסטים לא היו אנשי הרוח היוונים היחידים שביקרו בארץ-ישראל; ראה, למשל, על ביקורו של הפילוסוף הנאופלטוני המפורסם ימבליכוס בגדרה: J. Geiger, 'Eros und Anteros, der Blonde und der Dunkelhaarige', *Hermes*, 114 (1986), pp. 375-376.

12 פילוסטרטוס (לעיל, הערה 1), עמ' 518.

13 פילוסטרטוס (לעיל, הערה 1), ב, פרק 10 עמ' 585-590.

14 I. Avotins, 'The Holders of the Chairs of Rhetoric at Athens', *Harvard Studies in Classical Philology*, 79 (1975), pp. 313-324.

15 ששכרה היה 40,000 סטטרציות בשנה והעירונית ששכרה היה 24,000 — ושהדריינוס כיהן בקתדרה הקיסרית, הנכבדת יותר.

*14 מזכיר הקיסר להתכתבות עם הפרובינקיות המזרחיות.

15 'שוב [באון] האותיות מפניקיה' או 'שוב [באה] הספרות מפניקיה'. השנייה טמונה ברר-המשמעות של המלה *grammata*, אשר משמעה הן אלפבית והן ספרות. מוסכם היה על היוונים שקיבלו את האלפבית מן הפניקים.

עצמו: עם זאת מן הראוי לציין, שבין הדברים שבהם התגאה היו גם מוצאו והמסורת התרבותית של ארצו. דומה, שלא נחטא באיננו הטקסט אם נקיש ממנו, שהדריינוס מצור ייחס לכל הפחות משהו מיכולתו ומיציירתו למטען שהביא עימו ממולדתו. אגב, הדריינוס אינו הסופיסט הצורי היחיד הידוע לנו: פאולוס מצור, שאליו אחזור עוד לקראת סיום דברי, חיבר מספר חיבורים רטוריים, אך הם לא השתמרו בידינו. אף מסופר לנו, שהקיסר הדריינוס נענה לבקשת משלחת בראשות פאולוס והעניק לעירו צור את התואר מטרופוליס.¹⁶

לצד הדריינוס מצור מזכיר פילוסטרטוס גם סופיסט ארצישראלי ממש. במשפט הסיום של חיבורו הוא מונה בין בני דורו, שעליהם הוא אינו כותב משום ידידותו עימם, את אפְּסִינְס הפניקי, המצטיין בזכרון ובדייקנות.¹⁷ אפְּסִינְס היה בן גדרה שבעבר הירדן, וככל הנראה, למרות קושיימה בכרונולוגיה, יש לזהותו עם הרטור האתונאי בשם זה, אביו של אונסימוס וסבו של אפְּסִינְס, אשר שניהם היו נואמים: אפְּסִינְס הנכד היה פעיל בימי קונסטנטינוס.¹⁸ אפְּסִינְס עצמו היה פעיל במחצית הראשונה של המאה השלישית ואף זכה ב־*insignia* (סימני דרגה) קונסולריים בימי הקיסר מקסימינוס תרקס (235-238). ידוע לנו, שמוריו היו בסיליקוס מניקומדיה והרקליידס, בן למשפחה מיוחסת מליקיה ובעצמו תלמידו של הדריינוס מצור. לצערנו, לא נותר בידינו דבר מנאומיו, אולם זכינו ששרד חיבור תאורטי שלם שלו על אמנות הנאום, *techne rhetorike*, וכן שרידים של עוד חיבור מפרי עטו. ה־*techne*, המאוחרת באוסף החיבורים מסוג זה שהשתמרו בידינו, ראוייה לעיון בין היתר גם בשל ריבוי נושאי הנאומים, שבהם היא דנה; ובוודאי יש עניין בעובדה, שאפְּסִינְס כתב פירוש, שאבד, על דמוסטנס. אולם בהקשר הארצישראלי אני מבקש לעמוד על נקודה אחרת: כזכור, אחד מבני גדרה המפורסמים היה תאודורוס הרטוריקן, מורו של הקיסר טיבריוס. לצד אפולודורוס איש פרגמון, מורו של אוגוסטוס, הוא היה אחד משני מורי הרטוריקה רבי ההשפעה בקיסרות המוקדמת, עד אשר כל הרטורים ברחבי הקיסרות באותם הדורות נחלקו בין חסידי השניים לאפולודוראים ולתאודוראים.¹⁹ בין תאודורוס לאפְּסִינְס מפרידות למעלה ממאתיים שנים: כלום צריכים אנו להאמין, ששתי פסגות רטוריות אלה, המזדקרות מתוך ים חוסר הידיעה שלנו, אכן מבודדות הן לחלוטין, או שמא מותר להניח, ששונית תת־מימית מחברת את השתיים, רוצה לומר שאסכולה רטורית, שלא נותרו לנו שרידים אחרים ממנה, פעלה ופרחה במשך כל הזמן הזה בגדרה? השרידים המרשימים של התרבות החומרית בעיר והמעט שאנו יודעים על תולדותיה בוודאי עולים בקנה אחד עם גשוג תרבותי רצוף. זאת ואף זאת, בתקופה שבין שני הרטוריקאים תאודורוס ואפְּסִינְס ידוע לנו על פעילותם של שני אנשי רוח יוונים בגדרה. האחד הוא הפילוסוף הקיני אוינומאוס, המוכר ממקורותינו כאבנימוס הגרדי, בן דורו ובר שיחו של ר' מאיר,²⁰ והאחר המתמטיקאי פילון, שעליו מסופר לנו, שחישב את היקף

16 W. Stegmann, 'Paulus' (no. 17), *RE*, XVIII, p. 2373

17 משפט הסיום של פילוסטרטוס (לעיל, הערה 1), עמ' 628.

18 על אפְּסִינְס ראה מאמרי, קתדרה, 35 (לעיל, הערה 3), עמ' 12-13; השווה גם: I. Avotins, 'Prosopographical and Chronological Notes on Some Greek Sophists of the Empire', *California Studies in Classical Antiquity*, 4 (1971), pp. 67 ff.; B. Baldwin, 'Nero and his Mother's Corpse', *Mnemosyne*, 32 (1979), pp. 380-381

19 ראה מאמרי, קתדרה, 35 (לעיל, הערה 3), עמ' 10-11.

20 שם, עמ' 11-12.

המעגל — היינו את הערך של π — בדיוק רב יותר מאשר ספורוס איש ניקאיה: זמנו נתון במחלוקת בין אלה, אשר חושבים שפעל סביב שנת 100 למניין המקובל לבין אלה המאחרים אותו בכמאה שנים. אם צודקים אלה האחרונים, היה בן דורו של הסופיסט אפסינס.²¹ דומה, שדי בידיעות המוצקות, שסקרתי עד עתה, להראות, שתנועת הסופיסטיקה השנייה לא פסחה על ארץ-ישראל. יתרה מזאת, מקיומם של רטורים חשובים ומפורסמים מותר היה לנו להקיש, שבסביבתם פעלו אף אנשים פחותים מסוגם. אולם אין אנחנו זקוקים להיקש, באשר ניתן להעלות מן המקורות השונים ידיעות על פעילותם של סופיסטים ארצישראלים בערים שונות, אשר יש בהן כדי להשלים את תמונת חיי הרוח היווניים בארץ-ישראל.²² אתחיל את סקירתי מערביה, הגובלת בארץ-ישראל, אעבור לדון בעדויות מעיר אחת בגלעד, ואגמור בעיר אחת בארץ-ישראל המערבית.

מרכז חשוב, ככל הנראה, של פעילות רטורית וסופיסטית היה פטרה, ומסמכי בכתא הזכירו לנו באחרונה את קשרי יהודי ארץ-ישראל עם עיר זאת.²³ גֵנְתְּלִיוֹס בן גנתליוס מפטרה היה פעיל באתונה במאה השלישית; מספר חיבורים משלו, שעליהם ידוע לנו, אבדו, אך לעומת זאת, ייתכן שהוא מחברו של חיבור 'על נאומי ראוה', שהשתמר תחת שמו של מְנַדְרֵר רטור.²⁴ הדבר המעניין ביותר מבחינתנו הוא היריבות בין גנתליוס לבין קליניקוס, באשר גם קליניקוס היה בן פטרה; אביו של קליניקוס, גאיוס, היה סופיסט אף הוא.²⁵ אם כי קשה להתיר את הסבך הכרונולוגי של עדויותינו, וקשה עוד יותר לקבוע, מה משרידי חיבורים שונים ניתן לייחס למחברים ידועים, נראים הדברים, שבפטרה לא רק פעלו סופיסטים, אלא אף התקיימו במשך דורות אסכולות ושושלות יריבות זו בצד זו. עדות עקיפה לכך יש בידינו מתקופה מאוחרת יותר: במאה החמישית פעל ה-iatrosophistes (רופא בעל השכלה סופיסטית — צירוף לא-נדיר בתקופה זאת) המפורסם גסיוס מפטרה, תלמידו של היהודי דומנוס, וייתכן שגסיוס זה היה צאצא של גסיוס אחר, תלמיד ומכותב של ליבניוס, שהיה פעיל במצרים.²⁶ בדברים אלה יש לנו עניין מיוחד, באשר יש רגליים לסברה, שמחלוקת הסופיסטים משקפות לעתים את המחלוקת הפוליטיות בערי המזרח.²⁷ ידיעותינו מעורבות ומסובכות יותר באשר לאפיפניוס, וקשה לקבוע את מספר הסופיסטים המסתתרים תחת שם זה, ועל-כל-פנים, לא זה המקום לנסות ולהתיר את הסבך.²⁸ אפיפניוס מפטרה, בנו של אולפיאנוס, היה ראש הסטודנטים המזרחיים באתונה ומרצה מפורסם בימי נעוריו של ליבניוס; הוא נפטר זמן מה לפני הגיעו של אֶוֹנְפִּיוֹס לאתונה בשנת 362. אם כי הצטיינותו הגדולה היתה

21 על פילון ראה מאמרי, קתדרה, 60 (לעיל, הערה 3), עמ' 15, הערה 40.

22 השווה לעיל, הערה 4, לתיקון התמונה ביחס למצרים.

23 N. Lewis, Y. Yadin & J.C. Greenfield, *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters: Greek Papyri*, Jerusalem 1989

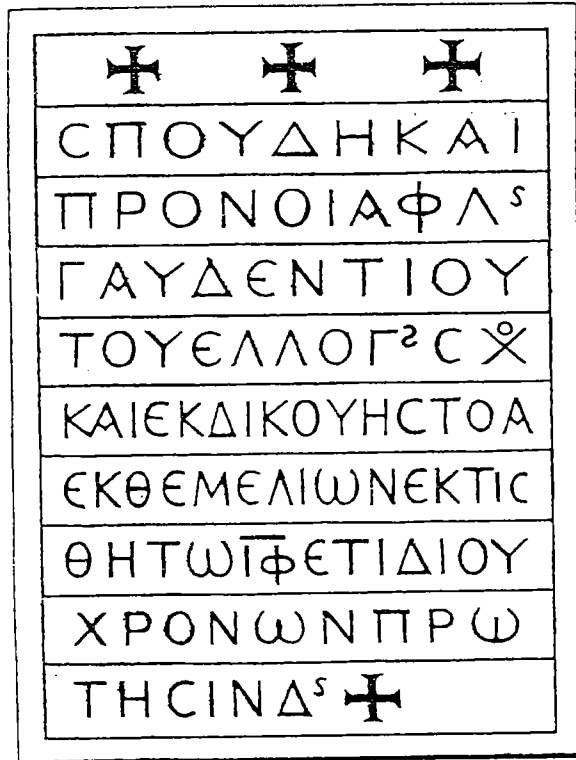
24 W. Schmid, 'Genethlios' (no. 2), *RE*, VII, pp. 1134-1135; *PLRE*, I, 'Genethlios', p. 390; D.A. Russell & N. Wilson, *Menander Rhetor*, Oxford 1981, pp. xxxvi f., 226

25 F. Jacoby, 'Kallinikos' (no. 1), *RE*, X, pp. 1649-1650; A. Stein, 'Kallinikos von Petra', *Hermes*, 58 (1923), pp. 448-456

26 W. Schmid, 'Gessios', *RE*, VII, p. 1324; 'Gessius' (no. 3), *PLRE*, II p. 510; O. Seeck, 'Gessius' (nos. 2, 3), *RE*, VII, p. 1325

27 על מחלוקת הסופיסטים ראה: באוארטוק (לעיל, הערה 2), עמ' 100.

28 W. Schmid, 'Epiphanius' (nos. 8-10), *RE*, VI, pp. 195-196; Thalheim, 'Epiphanius' (no. 7), *ibid.*, XI, p. 195; 'Epiphanius' (no. 1), *PLRE*, I, s.v. Epiphanius, p. 280f.

כתובת מנְרֶסָה, המזכירה את פלוויוס גאודנטיוס (447 לספירה)

כדיאלקטיקה, לא חשש להתחרות בפרוהיריסיוס, שנחשב למאלתר מבריק. מפתביו, המנויים אצל אונפיוס ובסודה, לא השתמר דבר. על כל פנים אין לדעת, אם ניתן לזהותו עם אותו רטור אפיפניוס, אשר קטע גדול מחיבור שלו על staseis²⁹ השתמר בידינו, או עם אפיפניוס, המוזכר בפירושים העתיקים לנאומים השמיני והשמונה-עשר של דמוסטנס; אם אכן כל ידיעותינו על אפיפניוס מתייחסות לנואם אחד, הריהו היה פעיל באמצע המאה הרביעית.

לא אדון בהליודורוס מערביה, סופיסט שפעל בתקופת הסוורים, כאשר אין לנו יודעים את מוצאו המדויק, וייתכן שיש לזהותו כבן תדמור.³⁰ עדויות אחרות מקרבות אותנו לארץ-ישראל: רטור בשם גאודנטיוס הקים להוריו בנכטיה מצבה ועליה נוסח כתוב במשקל; ³¹ אם הכתובת היא אכן מן המאה השנייה, אזי לא ניתן לזהותו עם גאודנטיוס המוזכר אצל ליכניוס.³² על כל פנים, ראוי להזכיר פלוני פלוויוס גאודנטיוס, המתואר בכתובת בגרסה משנת 447 כ־scholastikos וְכ־

²⁹ stasis היא, בעיקרו של דבר, העמדה, שנוקט הנואם, כאשר הוא מגדיר את הסוגיה שלפניו; תיאוריית הסטסיס תפסה מקום מרכזי באמנות הנאום של תקופת הקיסרות, כך שחיבורו של הרמוגנס על סטסיס, החיבור הנפוץ ביותר מבין רבים מסוג זה, היה לספר לימור עיקרי של אמנות הנאום.

³⁰ Münscher, 'Heliodoros' (no. 14), *RE*, VII, pp. 19-20
³¹ W.H. Waddington, *Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie*, Paris, 1870, no. 2031; W. Kaibel, *Epigrammata graeca ex lapidibus conlecta*, Berlin 1878, no. 442; R. Cagnat, *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, Paris 1906, no. 1217

³² O. Seeck, 'Gaudentius' (no. 2), *RE*, VII, p. 859; 'Gaudentius' (no. 2), *PLRE*, I, s.v. Gaudentius, p. 385

ekdikos, ואולי היה בן לאותה משפחה.³³ יתרה מזאת, סטפנוס איש ביזנטיון מוסר לנו ידיעה מפורשת על נואמים מגרסה פְּעֶרֶךְ על העיר: ³⁴ הוא מונה את הרטור אריסטון, את הרטור המתמחה בנאומים משפטיים (nomikos) פלטון, ואת הסופיסט קְרִיקוֹס; רק את זמנו של אריסטון ניתן לקבוע בקירוב: תיאורו כבעל סגנון אלגנטי, מלוטש, מקורו בפילון, הוא הַנְּיִוִּס פִּילוֹן איש ביבלוס (גבל), אשר היה פעיל בראשית המאה השנייה. קרוב לדעת, שהידיעה כולה שאובה מאותו מקור, ששימש את סטפנוס הרבה,³⁵ ואם כן לפנינו שלושה נואמים מתקופה מוקדמת יחסית.³⁶ ידיעות אלה על נואמים, המתוארים כְּטוֹרִים או כסופיסטים, אם כי הן מקוטעות ומקריות, עולות בקנה אחד עם היותה של העיר מרכז תרבותי חשוב, כפי שמעידים שרידיה החומרניים המרשימים של גרסה והיותה מכורתו של המתמטיקאי החשוב ניקומכוס.³⁷

לגבי ארץ-ישראל המערבית לא אדון בידיעותינו על אודות נואמים מן העיר הראשה שבה, קיסריה, וזאת מן הטעם, שהדמות המרכזית בהקשר זה היא פאולוס מקיסריה; ואולם, השאלה, אם אכן יש לייחס לו stasis ארוכה שהשתמרה, עדיין צריכה עיון גדול.³⁸ במקום זאת אמנה את ידיעותינו הנוגעות לעיר אחרת בארץ-ישראל המערבית, הלא היא נאפוליס (שכם). הסודה מקדיש ערך קצר לסופיסט בשם אנדרומכוס, בן זונס או סבינוס, מנאפוליס שבסוריה, אשר לימד בניקומדיה בימי דיוקלטיינוס.³⁹ ללא ספק, נכון יהיה לזהותו עם הרטור מסוריה בשם זה, המוזכר אצל אונפיוס באתונה כבן דורו של פורפיריוס.⁴⁰ ערך אחר בסודה⁴¹ מזכיר את סיריקיוס הסופיסט מנאפוליס שבפלסטינה, תלמידו של אנדרומכוס, אשר פעל זמן מה כסופיסט באתונה, ואשר חיבר meletai ר־⁴² והיא אף מצוטטת אצל מחבר של פרוגימנסמטא, שהשתמרו בידינו.⁴³ גם בעיר זאת עדים אנו, ככל הנראה, לתופעה של אסכולה של סופיסטים ולהעברת האומנות מרב לתלמידו.⁴⁴

האם ידועים לנו סופיסטים יהודים מארץ-ישראל? ב־acta Hermaisci ש־ב־acta Alexandrinorum, 'מעשי עדי האמונה הפגאניים',⁴⁵ מסופר לנו, שבעימות לפני הקיסר טריינוס התנדב פאולוס איש צור ללמד סנגוריה על אנשי אלכסנדריה, ואילו על היהודים סנגר סופטרוס

33 C.H. Kraeling, *Gerasa: City of the Decapolis*, New Haven 1938, p. 469, no. 275

34 Stephanus Byz., s.v. Γέρασα, (ed. Meineke, p. 203)

35 Honigman, 'Stephanus' (no. 12), *RE*, IIIA, pp. 2382 ff.

36 W. Kunkel, את הידיעה על הרטור-המשפטן פלטון יש לצרף לידיעות מעין אלה שאסף קונקל, ראה: *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, Weimar 1952, pp. 263 ff.

37 על ניקומכוס ראה הביבליוגרפיה המצוטטת במאמרי, קתדרה, 60 (לעיל, הערה 3), עמ' 16, הערה 41.

38 B. Keil, 'Pro Hermogene', *Göttinger PLRE*, II s.v. 'Paulus' (no. 11), p. 850
39 *gelehrte Nachrichten* (1907), pp. 176-221

40 *Suda*, I, p. 197, A, no. 2185

41 אונפיוס (לעיל, הערה 1), עמ' 457.

42 *Suda*, IV, p. 365, S, no. 475; Fluss, 'Siricius', *RE*, IIIA, p. 309; 'Siricius', *PLRE*, I, p. 845

43 melete היא נאום לשם תרגול על נושא בדוי או הדגמת נאום כזה על-ידי מורה; *progymnasma* הוא תרגיל חיבור; תרגילים אלה תורגלו בעיקר בשלבים המוקדמים של הלימוד הרטורי.

44 L.v. Spengel, *Rhetores Graeci*, IV, Leipzig 1856, p. 465

45 מן הדין יהיה להזכיר בהקשר זה את בן עירם מן המאה השנייה של אנדרומכוס וסיריקיוס, את האפולוגטיקן ועד-האמונה יוטינוס: השכלתו הפילוסופית הנרחבת מעידה עדות מהימנה על האקלים התרבותי ואפשרויות ההשכלה שבנאפוליס; ראה, למשל: M. Chadwick, *The Early Church*, London etc., 1967, pp. 74 ff.

45 המהדורה הנוחה ביותר של הטקסט, עם תרגום אנגלי ופירושו, ראה: V.A. Tcherikover & A. Fuks, *CPJ*, II, Cambridge, MA, 1960, no. 157

מאנטיוכיה. אין אנו יודעים דבר זולתי עניין זה על סופרטוס, וכמו המהדירים השונים של הפפירוס גם אני איני יכול לקבוע אם היה בן-ברית אם נוכרי: עם זאת, לאור מעורבותו למען היהודים בעניין כה חשוב אין לדחות את האפשרות הראשונה מכול וכול. בין אם היה בן-ברית בין אם לאו, בוודאי נואם חשוב היה, אם הוצב כיריב לסופיסט המפורסם פאולוס מצור, אשר עתיד היה, כפי שהזכרתי בראשית דברי, להשיג לעירו את התואר מטרופוליס מעם הקיסר הדריינוס.

אשר לאזכורם של סופיסטים בספרות חז"ל, מן המפורסמות הוא, שכמעט אין חכמים יוונים נזכרים בספרות זאת בשמם, ואם מצינו בה את פרוקלוס איש נאוקרטס, דיינו. אולם התיבה 'סופיסט' ו'סופיסטים' סתם נזכרת במקומות אחדים — וכלל איני רוצה לדון כאן בשאלה החשובה, שבה עסקו שאול ליברמן ואחרים, של השפעות הרטוריקה היוונית על ספרות חז"ל.⁴⁶ מקום אחד, שבו נזכר סופיסט, בכל זאת ראוי לאזכור. בירושלמי, בשיחה בין אנשי פנייס ודיוקלטיינוס מופיע 'סופיסטה' כמשיא עצה לקיסר;⁴⁷ תהא אמיתות הסיפור אשר תהא, הוא בוודאי מביע את מעמדם החברתי של הסופיסטים, כפי שזה השתקף בעיני יהודי ארץ-ישראל. לא אאריך בסיכום. גלוי עתה לעין כול, שתנועת הסופיסטיקה השנייה לא פסחה על ארץ-ישראל, ושהארץ תרמה את חלקה לתחום בולט זה של חיי התרבות היווניים. יש לשים לב לכך שרבות מעדויותינו הן מן המחצית השנייה של המאה השלישית ואף מתקופה מאוחרת יותר; אולם, מי שתחם את הסופיסטיקה השנייה וסיים את סיקורה במחצית הראשונה של המאה השלישית עשה זאת רק משום הנוחות להיתלות בפילוסטרטוס:⁴⁸ התופעה המשיכה להווקיים במחצית השנייה של המאה ואף במאה הרביעית. אולם למסקנה החשובה ביותר רמזתי כבר בראשית דברי: יש בתופעה זו כדי להוכיח את חדירתה של תרבות יוון בארץ לשכבות רחבות ואת קיומו של המון אילם של קהל הסופיסטים. כידוע שימשו לעתים קרובות התאטרות, המצויים בארץ-ישראל כמעט בכל עיר ועיר, זירת ההופעה של הנואמים, באשר הם לבדם יכלו להכיל את כל הקהל הרב, שנהר לשמוע אותם.⁴⁹ הסופיסטים העמידו לפני קהלם אתגר אינטלקטואלי ניכר: מי ששאף לרדת לדקויות הנאום נדרש לא רק להתמצא בנושא, אשר עשוי היה להילקח, דרך משל, מן ההיסטוריה היוונית, אלא צריך היה להיות אף בעל השכלה ואוזן רגישה כדי להבחין ברמזות הספרותיות, במלים מובחרות ובלתי מצויות ובקלאוזולות המטריות, שהיו הכתר שנקשר למחזורת (פריודיה) הרטורית;⁵⁰ אבל אפילו השומע בעל היומרות המועטות ביותר חייב היה להבין יוונית ספרותית שוטפת. איני בא לומר, כמובן, שכל שומעי הסופיסטים, בין בארץ-ישראל בין בשאר פרובינציות, היו יודעי ח"ן, יותר ממה שהייתי טוען, שכל מבקר קונצרט מודרני אכן מבחין בכל דקויות היצירה והביצוע. ואולם, אין ספק שחלקו של הקהל היה כזה, בשאר פרובינציות ומסתמא בארץ-ישראל. סקירת הסופיסטיקה השנייה נותנת בידינו הזדמנות נדירה, אם כן, אף אם רק בדרך עקיפה, להציץ גם אל התפוצה ההמונית של התרבות היוונית בארץ.

46 ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג.

47 ירושלמי, שביעית ט ב, לח ע"ד.

48 בראש וראשונה באוארוסק, לעיל, הערה 2.

49 ראה, למשל: פילוסטרטוס (לעיל, הערה 1), עמ' 571-572.

50 המבאות המעודכנים ביותר לאמנות הנאום של התקופה ראה: G. A. Kennedy, *The Art of Rhetoric in the Roman World. 300 B.C.-A.D. 300*, Princeton 1972, pp. 553 ff.; idem, *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton 1983